

Professionele moed in het sociaal werk

Over sociale rechtvaardigheid, agogisch vakmanschap en het parrèsiastisch êthos

Fons Klaase

Uitgeverij Eburon
Delft 2017

ISBN 978-94-6301-146-4

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
tel.: 015-2131484 / fax: 015-2146888
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2017 A.P. Klaase. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

INHOUD

Vooraf 10

Algemene Inleiding 10

1. De zorgen van sociaal werkers
2. Sociale rechtvaardigheid en normatieve professionalisering
3. De expliciete en impliciete normativiteit van het sociaal werk
4. De kwetsbare en de kansarme burger
5. De waarheidsmachttheorie van Foucault
6. De relevantie van deze theorie voor de praktijk van het sociaal werk
7. De hoofdvraag van dit onderzoek
8. De onderzoeksopzet
9. Opbouw van het boek

Deel I: Het theoretisch kader

1. Michel Foucault en het sociaal werk 26

Inleiding

- 1.1 Hans Achterhuis en 'De markt van welzijn en geluk'
- 1.2 Geert van der Laan en 'Legitimatieproblemen in het maatschappelijk werk'
- 1.3 De Canon Sociaal Werk
- 1.4 Hoe nu verder?
- 1.5 Tot slot

2. Sociaal constructionisme en modus-3 kennis 43

Inleiding

- 2.1 Sociaal constructionisme
- 2.2 Normatieve leerprocessen en modus-3 kennis

2.3 Samenvatting

3. Andries Baart en de theorie van presentie 64

Inleiding

3.1 De presentiebenadering

3.2 Postulaten van de presentiebenadering

3.3 Het morele fundament van de presentietheorie

3.4 Tot slot

4. Michel Foucault en de theorie van disciplineren en waarheidsmacht 79

Vooraf

Inleiding

4.1 De genealogie van het moderne subject: van het brandmerken van het lichaam naar de zelf-onderwerping van de ziel ('soul')

4.2 Foltering: het spektakel van het schavot

4.3 De 18^e eeuwse hervormers van het strafrecht

4.4 De opkomst van de disciplinaire samenleving

4.5 De geboorte van de gevangenis en het ontstaan van het penitentiaire systeem

4.6 Het zelfonderzoek en de bekentenis

4.7 Pastorale macht

4.8 Tot slot

4.9 Samenvatting

4.10 Terugblik en vooruitblik

5. Michel Foucault en de theorie van parrèsia 154

Inleiding

5.1 Het probleem van de waarheid in relatie tot waarheidspreken als activiteit

5.2 De betekenis van het woord parrèsia

5.3 Politieke parrèsia: de democratie

5.4 De crisis van de democratische parrèsia: de overgang van een parrèsia gericht op de polis naar een parrèsia gericht op het êthos

5.5 Politieke parrèsia: de monarchie

5.6 Ethische parrèsia bij Socrates

5.7 Tot slot

Deel II: Het empirisch onderzoek

6. Opzet, uitvoering en methodologische verantwoording van het empirisch onderzoek 176

Vooraf

Inleiding

6.1 De functie van het empirische deel voor het onderzoek als geheel

6.2 Het interviewen van sociaal werkers

6.3 Het gebruik van IPA als analyse-instrument

6.4 Het analyseren van het transcript

6.5 Het verslag van de transcriptanalyse

6.6 De codes en de theoretische begrippen

6.7 De aanwezigheid van de constructeur in de empirische analyse

6.8 De normatieve spanning tussen de twee perspectieven: helpen versus disciplineren

6.9 De keuze en de volgorde van de geanalyseerde interviewfragmenten

7. Casus 1: werken in de wijk (Interview 1) 199

Vooraf: een leeswijzer

Inleiding

Samenvatting

7.1 De presentieanalyse

7.2 De waarheidsmachtanalyse

7.3 De normatieve spanning tussen beide discoursen

8. Casus 2: mogelijk illegale praktijken en schuldenproblematiek (Interview 2) 222

Inleiding

Samenvatting

8.1 De presentieanalyse

8.2 De waarheidsmachtanalyse

8.3 De normatieve spanning tussen beide discoursen

9. Casus 3: het 'homostel' (Interview 1) 247

Inleiding

Samenvatting

9.1 De presentieanalyse

9.2 De waarheidsmachtanalyse

9.3 De normatieve spanning tussen beide discoursen

10. Casus 4: de vrouw uit Ivoorkust (Interview 2) 264

Inleiding

Samenvatting

10.1 De presentieanalyse

10.2 De waarheidsmachtanalyse

10.3 De normatieve spanning tussen beide discoursen

Deel III Het parrèsiaïstisch êthos

11. Professionele moed in het sociaal werk: een socratisch-parrèsiaïstische werkwijze 319

Vooraf

Inleiding

11.1 Het sociaal werk en het parrèsiaïstisch êthos: een eerste schets

11.2 Ethische parrèsia bij Socrates: een samenvatting

11.3 Ethische parrèsia: een toepassing in het sociaal werk

11.4 Mogelijke aangrijpingspunten voor een socratisch-parrèsiaïstische werkwijze

11.5 Tot slot

12. Slothoofdstuk 352

Vooraf

Inleiding

12.1 Samenvatting

12.2 De politiek-maatschappelijke dimensie van het handelen van de sociaal werker

12.3 Presentie in het licht van waarheidsmacht

12.4 De zorgen van sociaal werkers en de identiteit van het beroep

12.5 Tot slot

Dankwoord 373

Bibliografie 374

Samenvatting 379

Vooraf

Ik heb geluk gehad. Hoewel enigszins gebutst door het leven voel ik mij nog steeds een geluksvogel. Geboren in 1951 ben ik als twee na jongste kind opgegroeid in een degelijk katholiek gezin van tien kinderen. Mijn vader en moeder hadden een kleine kruidenierszaak. Het was een arm, maar liefdevol bestaan. Al vroeg bleek ik 'goed te kunnen leren'. Ik kreeg de kans om naar het Gymnasium te gaan en om daarna aan de universiteit te gaan studeren. Het is mij in het algemeen goed gegaan. Ik heb dit – eerlijk gezegd – nooit alleen maar of voornamelijk als mijn eigen verdienste ervaren.

Sommige mensen hebben minder geluk gehad. Een van de sociaal werkers die ik voor dit onderzoek heb geïnterviewd, vertelde mij het volgende verhaal.

De Woningbouwvereniging heeft technici ingehuurd om in elke flat van een flatgebouw een intercom te installeren. Bij meneer C ontdekten ze dat er poepvlekken in de badkamer zitten, dat de woonkamer enorm vies is en dreigt dicht te slibben door hoog opgestapelde oude kranten en andere rommel. Deze meneer staat bij de instanties bekend als lastig tot zeer lastig. Samen met het AMW zit de Woningbouwvereniging in een buurtnetwerk. Zij vraagt aan het AMW of zij daar eens willen gaan kijken en er bij meneer op aan willen dringen om zijn flat schoon te maken. Zo niet, dan laten zij het zelf doen en zijn de kosten voor hem! De maatschappelijk werkster herinnert zich deze meneer van zeven jaar geleden en toen had de hulpverlening niet geholpen, zo zegt zij. Zij vermoedt dat er bij hem sprake is van verzamelwoede. En hoewel deze meneer zich in eerste instantie sterk verzet, wordt zijn flat uiteindelijk op aandringen van de Woningbouwvereniging door de schoonmaakploeg van het Leger des Heils schoongemaakt. De maatschappelijk werkster krijgt van een collega te horen dat ze 25 jaar geleden al met deze meneer bezig waren geweest. En daarna nog verschillende malen. De interventies hadden – zo zegt hij – geen blijvend resultaat gehad.

Algemene inleiding

Deze studie komt voort uit een mengeling van enthousiasme voor en bezorgdheid over het sociaal werk in het algemeen en de nieuwe ontwikkelingen in het bijzonder. Zo beschouw ik een ontwikkeling als het meer samenwerken van verschillende disciplines met elkaar en het dichter in de leefwereld van mensen werken als belangrijke stappen in de richting van goed sociaal werk. Maar tegelijkertijd besef ik dat dergelijke ontwikkelingen ook hun schaduwzijde hebben. En normativiteit speelt daar een belangrijke rol bij. Over de normativiteit van het sociaal werk gaat dit onderzoek.

1. De zorgen van sociaal werkers

Drie grote transities hebben zich recentelijk in het sociale domein voorgedaan. Mede daardoor is er de laatste tien jaar veel veranderd in het sociaal werk, niet alleen in de organisatie van het werk, maar ook in het werken zelf. Veel sociaal werkers zien met dit 'nieuwe denken' en 'nieuwe werken' volop 'nieuwe kansen' voor goed sociaal werk. Velen maken zich echter ook zorgen en vragen zich af in hoeverre zij in staat zijn om te midden van al deze nieuwe ontwikkelingen het beroep en de vaak

toch al wankende identiteit¹ daarvan overeind te houden. Een beroep waar velen van hen zich met hart en ziel mee verbonden voelen. Een beroep dat opkomt voor mensen die de grootste moeite hebben om zich staande te houden in het leven, adequaat te functioneren en volwaardig mee te doen in een samenleving die erg complex is en veel van mensen vraagt, zoals van Ewijk (2010) aangeeft in zijn oratie. Maar ook een beroep mét lage lonen en beperkte macht, en zónder veel maatschappelijke status. Zo zegt een sociaal werker:

“Dat iedereen maar sociaal werker kan worden en dat alles maar praktisch opgelost kan worden, en dat daarin ook heel veel overgenomen kan worden door vrijwilligers, dat vind ik echt vreselijk.” (Trappenburg, 2016, p.31) (Trappenburg, 2016a)

En het werken in sociale wijkteams biedt niet alleen nieuwe kansen, maar baart bij sociaal werkers ook zorgen over de eigen identiteit. Deze wijkteams zijn en worden sinds een aantal jaren overal in het land opgericht. In dergelijke teams heeft een sociaal werker niet of niet alleen met collega-sociaal werkers te maken, maar ook met mensen met andere functies, beroepen en opleidingen. Zo vertelde een sociaal werker mij het volgende verhaal.

In het kader van de huis-aan-huisbezoeken die sociale wijkteamleden in een bepaalde buurt afleggen, ga ik samen met een medewerker van de sociale dienst op huisbezoek bij een mevrouw. Zij is een alleenstaande moeder met drie jonge kinderen en ontvangt een bijstandsuitkering. Gelukkig wordt ze, zo vertelt zij, regelmatig financieel ondersteund door haar vader. Dat verlicht haar zorgen enigszins en geeft haar enige financiële lucht, zo verzucht zij, want ‘het is met drie kinderen erg moeilijk rondkomen’. De medewerker van de sociale dienst vraagt hier meteen op door en wil graag weten om wat voor bedragen het gaat. Ook geeft zij aan dat ‘mevrouw’ die bedragen wel moet opgeven. Er ontstaat een licht gespannen sfeer.

In het nagesprek met mijn collega zeg ik met enige aarzeling tegen haar dat ik nogal in verlegenheid was gebracht door haar reactie tijdens het gesprek. Zelf twijfel ik, omdat ik ook wel begrip voor deze vrouw kan opbrengen en eigenlijk verheugd ben dat zij door haar eigen netwerk wordt ondersteund. “Dat willen we toch graag!?” Ik vraag me af wat wijs en rechtvaardig is in een dergelijke situatie. Mijn collega zegt echter dat het toch vanzelfsprekend is om haar zo aan te spreken!? Het is ‘nu eenmaal’ wettelijk verplicht om dergelijke bedragen op te geven en je kunt daarover maar beter meteen glashelder tegen iemand zijn. Dat voorkomt verkeerde verwachtingen, zo zegt zij. Hoewel ik niet overtuigd ben, ben ik ook niet goed bij machte om weerwoord te bieden.

Enigszins schoorvoetend brengt de sociaal werker hier ter sprake wat voor zijn collega *vanzelf* spreekt². In gesprekken die ik met sociaal werkers voerde, kwam naar voren dat zij er – zeker in deze tijd van transities en transformaties – sterke behoefte aan hadden om de eigen identiteit, de normativiteit van hun eigen beroep aan de orde te stellen en getraind te worden in morele oordeelsvorming. Immers, dergelijke kwesties doen zich weliswaar al van oudsher voor in het sociaal werk, maar hebben er nu door ‘het nieuwe werken’ een extra dimensie bij gekregen. Welke waarden zijn hier in het geding, zo vroegen zij zich af? Waar moeten wij ons als beroepsgroep op richten? En

---

¹ Zie voor die wankende identiteit o.a. Schilder (2013).

² In dit onderzoek ontwikkel ik een bepaalde manier om normatieve vanzelfsprekendheden ter sprake te brengen.

waar stáán wij ‘eigenlijk’ voor? Met dit onderzoek probeer ik niet alleen het gesprek daarover verder te brengen en bied ik daar handreikingen voor aan, maar doe ik ook een dringend appèl op sociaal werkers om de centrale waarde van het beroep binnen de beroepsgroep aan de orde te stellen.

Hierbij wil ik ook aansluiten bij en een eigen bijdrage leveren aan een beweging die gaande is in het sociaal werk: het minder individualiseren van cliëntenproblematiek en het (weer) meer naar voren halen van de politiek-maatschappelijke dimensie van het sociaal werk als maatschappelijke institutie en het handelen van de sociaal werker zelf daarbinnen. Zo heeft de presentietheorie de afgelopen tien jaar steeds meer voet aan de grond gekregen in het sociaal werk. Deze theorie benadrukt dat mensen niet alleen kwetsbaar *zijn*, maar ook kwetsbaar gemaakt en gekwetst worden door maatschappelijke onverschilligheid, ‘door een weinig barmhartig beleid op de terreinen van arbeid, inkomen en huisvesting’ (Baart & Carbo, 2013, p.28), door ‘politiek beleid dat mensen vogelvrij verklaart, marginaliseert en rechteloos maakt’ (Baart & Carbo, 2013, p.40). Ook de theorie van empowerment is het afgelopen decennium binnen het sociaal werk een steeds grotere rol gaan spelen. Zij stelt dat die politiek-maatschappelijke dimensie een integraal onderdeel van het handelen van de sociaal werker zou moeten zijn (Omlo, 2013).

In dit kader is ook de groeiende invloed van praktijken van en theorievorming rondom normatieve professionalisering van belang. Normatieve professionalisering richt zich op normatieve leerprocessen binnen professionele praktijken (van Ewijk & Kunneeman, 2013)³. In dit onderzoek sluit ik mij hierbij aan. Dit doe ik allereerst door sociale rechtvaardigheid als centrale waarde van het sociaal werk aan de orde te stellen. Hierover nu meer.

2. Sociale rechtvaardigheid en normatieve professionalisering

In de loop van zijn geschiedenis heeft het sociaal werk vanuit verschillende discoursen vorm gekregen. Terwijl de werken van barmhartigheid door de eeuwen heen vaak als uitgangspunt van het sociaal werk dienden (van der Linde, 2007; Scholte, 2010), kwam in de jaren 70 van de vorige eeuw autonomie, met name in de vorm van zelfbeschikking, als belangrijk begrip op. In het tweede decennium van de 21^e eeuw lijken nu naast aan autonomie verwante begrippen als zelfredzaamheid, zelfregie en eigen kracht ook begrippen als verbinding, sociale cohesie, empowerment, zorgzaamheid en presentie het discours te bepalen (Sprinkhuizen & Scholte, 2012). Echter, ongeacht het heersende discours, het sociaal werk – en dit vormt een eerste uitgangspunt van dit onderzoek – is altijd intentioneel gericht geweest op het bevorderen van sociale rechtvaardigheid in de zin van het opvangen, het ondersteunen en het helpen⁴ van mensen met weinig hulpbronnen, vaak levend in de marges of aan de onderkant van de samenleving⁵.

---

³ Zie bijvoorbeeld het promotieonderzoek van Jan Nap (2012) naar goed politiewerk.

⁴ In dit onderzoek hou ik er geen rekening mee dat anno 2017 hier en daar in het sociaal werk termen als ‘helpen’ min of meer besmet zijn verklaard.

⁵ In het Slothoofdstuk zal ik laten zien op welke wijze sociale rechtvaardigheid als waarde terug te vinden is in een aantal hedendaagse documenten van de IFSW (International Federation of Social Workers) en van de NVMW/BPSW (de Nederlandse Beroepsvereniging van tot voor kort ‘maatschappelijk werkers’, en nu van ‘professionals in het sociaal werk’).

Als een soort achterdoek waartegen dit onderzoek zich afspeelt, gebruik ik hier de omschrijving van ‘sociale onrechtvaardigheid’ op het niveau van de maatschappelijke orde die Paul Ricoeur geeft in zijn ‘Oneself as another’ uit 1992, zoals weergegeven in Hartog (2012): een ongelijke verdeling van maatschappelijke hulpbronnen om goed te kunnen leven⁶. Denk hierbij aan: onderwijs/scholing, werk, inkomen, huisvesting, gezondheidszorg, welzijnszorg. En het bevorderen van sociale rechtvaardigheid betekent dan niet alleen het bevorderen van iemands *persoonlijke* toegang tot deze maatschappelijke hulpbronnen, maar ook de *maatschappelijke* toegang daartoe⁷.

Het doel van dit onderzoek is een bijdrage te leveren aan het bevorderen van sociale rechtvaardigheid in de praktijk van het sociaal werk, en wel door het bevorderen van normatieve leerprocessen, verbonden met concrete praktijkproblemen en gericht op sociale rechtvaardigheid als de centrale waarde, – in termen van Kunneman (2013a) – als ‘de morele horizon’ van het sociaal werk. Normatieve professionalisering, zo zal in hoofdstuk 2 verder uiteengezet worden, richt zich echter niet in de eerste plaats op zichtbare, expliciete normativiteit, maar op impliciete normativiteit.

3. De expliciete en impliciete normativiteit van het sociaal werk

Het sociaal werk is een normatief geladen beroep en normatieve professionaliteit wordt vaak beschouwd als een belangrijke dimensie van de professionaliteit van de sociaal werker⁸. Zo is bijvoorbeeld outreachend werken een belangrijk onderdeel van Welzijn Nieuwe Stijl. Een algemeen normatieve kwestie voor een sociaal werker zou dan de vraag kunnen zijn: “Waar haal ik als professional het recht of misschien zelfs wel de plicht vandaan om af te stappen op mensen die daar zelf niet om gevraagd hebben?” Algemeen normatieve kwesties kunnen ook de vorm van concrete morele dilemma’s aannemen. Zo’n dilemma zou kunnen zijn: “Moet ik wel of niet doorgeven dat cliënt X bijstandsfraude pleegt?”. In beide gevallen gaat het om expliciete normativiteit. De expliciete normativiteit van het sociaal werk is die normativiteit die in lijn is met het zelfbegrip van sociaal werkers, met de manier waarop zij zelf hun werk opvatten en ervaren. Deze normativiteit wordt zichtbaar in de taal die zij zelf gebruiken om over hun werk te spreken, verschijnt daarin onbemiddeld als fenomeen⁹. Deze expliciete normativiteit is deels neergeslagen in de handboeken voor sociaal werkers, in beroepsprofielen en in beroepscode. Zij kan in de dagelijkse praktijk leiden tot morele kwesties die werkers soms zelfs als dilemma’s formuleren. Voor collegiaal overleg over

---

⁶ In het Slothoofdstuk kom ik terug op deze omschrijving en verbind ik deze met de resultaten van het onderzoek.

⁷ Een klein, maar vaak tot irritatie leidend voorbeeld is het invullen van formulieren voor bijvoorbeeld het aanvragen van huurtoeslag. Sociaal werkers die ik daarover sprak, geven aan dat die formulieren voor hun cliënten vaak veel te ingewikkeld zijn, dat zij dat al jaren bij de gemeente aankaarten, maar dat daar niets mee gebeurt. Wat zij dan zelf doen is de cliënt helpen of ondersteunen bij het invullen, een vrijwilliger hiervoor inschakelen of iemands eigen netwerk erbij proberen te betrekken. Hiermee proberen zij in ieder geval iemands persoonlijke toegang tot zo’n maatschappelijke hulpbron te vergroten.

⁸ Zie bijvoorbeeld het Beroepsprofiel van de maatschappelijk werker (2006).

⁹ Deze omschrijving sluit aan bij IPA (Interpretative Phenomenological Analysis) als het methodologische kader van het empirisch onderzoek (zie verder hoofdstuk 6).

morele kwesties in het algemeen en morele dilemma's in het bijzonder zijn verschillende vormen van moreel beraad ontwikkeld¹⁰.

De impliciete normativiteit van het sociaal werk daarentegen is die normativiteit die alleen via kritische reflectie in de taal van sociaal werkers verschijnt. Zij wordt pas zichtbaar, als zij wordt opgemerkt, ter sprake gebracht en ter discussie gesteld. Hierbij kan een bepaald theoretisch perspectief een belangrijke rol spelen¹¹. Echter, ook al zijn de begrippen 'expliciete normativiteit' en 'impliciete normativiteit' conceptueel duidelijk van elkaar te onderscheiden, in de praktijk is er regelmatig sprake van een grijs tussengebied, van een 'min of meer'. In plaats van 'impliciete normativiteit' gebruik ik ook wel de term 'normatieve vanzelfsprekendheden' en ook voor deze term geldt dat 'min of meer'. In dit onderzoek probeer ik normativiteit die min of meer impliciet is en vanzelf spreekt, zichtbaar te maken, ter sprake te brengen en ter discussie te stellen. Een voor dit onderzoek exemplarisch voorbeeld van deze impliciete normativiteit van het sociaal werk is te vinden in de manier waarop de term 'kwetsbare burger' gebruikt wordt voor het aanduiden van (potentiële) cliënten van het sociaal werk.

4. De kwetsbare en de kansarme burger

De laatste twintig jaar¹² is het steeds meer gebruik geworden om bepaalde mensen of bepaalde groepen in de samenleving met de term 'kwetsbaar' aan te duiden, een term die tegelijkertijd als humaniserend¹³ én als uitsluitend beschouwd zou kunnen worden¹⁴. Andries Baart wijst er in zijn presentietheorie op dat een belangrijk algemeen kenmerk van menselijke kwetsbaarheid is dat zij in essentie behoort tot 'de menselijke conditie' (Baart & Carbo, 2013). Vanuit deze algemene basis van een *met elkaar gedeelde* werkelijkheid¹⁵ kan de term 'kwetsbaar' humaniserend genoemd worden,

---

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: Manschot, Henk & Dartel, Hans van (red.)(2007), *In gesprek over goede zorg. Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk*, Amsterdam: Boom

¹¹ In de empirische analyses (Deel II) maak ik hiervan gebruik.

¹² Zie bijvoorbeeld Schuyt, C.J.M (1995), *Kwetsbare jongeren en hun toekomst; een beleidsadvies*, Rijswijk: Ministerie van VWS.

¹³ In hoofdstuk 4 zal ik aangeven hoe de Franse filosoof Michel Foucault (1991) juist dat 'humaniserende' ziet als een vorm van uitsluiten. In dit onderzoek gaat het met name om deze 'humane' vormen van uitsluiten.

¹⁴ De formulering had ook kunnen zijn: 'ogenschijnlijk humaniserend, maar feitelijk uitsluitend'. Dit is een ontmaskerende vorm van spreken. De frase 'tegelijkertijd als humaniserend en als uitsluitend' geeft echter al enigszins aan wat in dit onderzoek centraal staat: niet het sociaal werk ontmaskeren, maar het sociaal werk bekijken vanuit twee perspectieven. Deze leveren twee zinvolle, maar non-equivalente beschrijvingen van de werkelijkheid op. Vanuit het ene perspectief verschijnt de helpende en vanuit het andere perspectief de disciplinerende kant van het werken met 'kwetsbare burgers'. Kortom, in dit onderzoek wil ik het ene laten zien zonder het andere te laten verdwijnen.

¹⁵ In religieus geïnspireerde vormen van sociaal werk kan deze gemeenschappelijke basis nog versterkt worden door bijvoorbeeld de notie dat *wij allen* 'kinderen Gods' zijn.

voor zover zij op barmhartige wijze de aandacht richt op de *specifieke* kwetsbaarheid van mensen¹⁶, mensen die over onvoldoende hulpbronnen beschikken en zich daardoor niet of met de grootste moeite op eigen kracht in het leven staande weten te houden.

Echter, zo stelt Baart (Baart&Carbo, 2013), als deze *algemene* basis van kwetsbaarheid niet erkend wordt, kwetsbaarheid ontdaan wordt van zijn waardevolle kanten en gereduceerd wordt tot een onwaarde, als vervolgens 'de kwetsbare burger' wordt gedefinieerd vanuit en afgezet tegen 'de zelfredzame burger', dan wordt die kwetsbare burger iemand die iets *niet* is, iemand die niet voldoet aan een bepaalde maatschappelijke norm en gedefinieerd wordt op grond van een *persoonlijk tekort*. En ondanks alle mogelijk goede bedoelingen van diegenen die deze taal gebruiken, verschijnt hier 'de kwetsbare burger' in de allereerste plaats als een 'gemankeerde burger', als een individu dat eerst talig wordt uitgesloten en vervolgens door 'de anderen' vriendelijk doch dringend wordt uitgenodigd (weer) mee te doen, te participeren in de samenleving. Problematiek die voortkomt uit de sociale interactie tussen individu en sociale context, wordt geïndividualiseerd en 'de kwetsbare burger' verschijnt als een geïndividualiseerde probleemcategorie. Een tweede uitgangspunt van dit onderzoek is dat een cliënt van het sociaal werk vaak terecht beschouwd kan worden als een 'kwetsbare burger', maar dat *diezelfde* burger ook vaak terecht een 'uitgesloten', 'achtergestelde' of 'kansarme burger' genoemd kan worden. En de sociale context die bij bepaalde problematiek in het geding is, zou zich op verschillende sociale niveaus kunnen bevinden. Op verschillende niveaus zou er immers sprake kunnen zijn van uitsluiting, achterstelling en kansarmoede: huwelijk, gezin, school, werk, zorg&welzijnsinstanties, de individuele zorg/welzijnsrelatie, buurt/wijk, stad, samenleving.

5. De waarheidsmachttheorie van Foucault¹⁷

Zoals gezegd richt dit onderzoek zich – voor het bevorderen van sociale rechtvaardigheid in de praktijk van het sociaal werk binnen het raamwerk van normatieve professionalisering – met name op het zichtbaar maken en aan de orde stellen van impliciete normativiteit in het sociaal werk. Een derde uitgangspunt van dit onderzoek is dat de theorie van Michel Foucault over disciplineren en waarheidsmacht hierbij behulpzaam kan zijn. In deze theorie stelt Foucault immers niet de expliciete, maar juist de impliciete normativiteit van instituties als het sociaal werk aan de orde. En bij hem gaat het niet om de vanuit het heersende discours zichtbare vormen van sociale uitsluiting, maar juist om de niet-zichtbare vormen. Foucault spreekt over 'humane'¹⁸ vormen van uitsluiting. En hoewel hij zelf dit voorbeeld niet geeft, is een recent voorbeeld van zo'n 'humane' uitsluiting het als 'kwetsbare

---

¹⁶ Dit idee is een toepassing van het begrip 'inclusief denken' (tegenover 'exclusief denken'). Inclusief denken impliceert het tegelijkertijd toepassen van de principes van de erkende gelijkheid en de erkende diversiteit (Hoffman, 2009).

¹⁷ Zie hiervoor met name: Foucault, Michel (1991). *Discipline and punish. The birth of the prison*. Penguin Books (Oorspronkelijke Franse uitgave: *Surveiller et punir* (1975) Gallimard). Deze theorie duid ik soms ook kortweg aan als 'de waarheidsmachttheorie'. Ik ben me ervan bewust dat deze theorie binnen het sociaal werk niet geheel onbesproken is. Met dit onderzoek probeer ik te laten zien hoe deze theorie – zonder een J'accuse! – het sociaal werk kan helpen in zijn streven naar goed sociaal werk.

¹⁸ Foucault zet in zijn tekst regelmatig bepaalde woorden tussen aanhalingstekens. Ik vat dat op als dat hij daarmee verwijst naar het dominante/heersende discours.

burgers' categoriseren van mensen die moeite hebben om zich staande te houden in *deze* samenleving. Nu iets meer over deze theorie.

5.1 De theorie van Foucault over disciplineren en waarheidsmacht: een eerste schets

Mijn moeder is geboren in 1913 en gestorven in 2006. Zij heeft een zwaar leven gehad. Ik denk echter niet dat ik haar ongelukkig mag noemen. Zij had altijd heel veel steun aan haar katholieke geloof. Op haar wijze droeg zij haar lot. Regelmatig had zij last van zware gedachten, van een zwaar gemoed. Het leven hier op aarde noemde zij vaak een aards tranendal. Echter, als je maar goed je best deed, zo zei ze, dan lag de hemelse beloning in het verschiet. Zij dacht over haar eigen leven nog niet in termen van zelfbeschikking en autonomie. Lijdzaamheid en overgave speelden een grotere rol in haar leven dan activisme en zelfbeschikking. Zij behoorde tot de generatie die nog niet 'gepsychologiseerd' was. Paradoxaal en enigszins zwart-wit uitgedrukt, zij had het wel zwaar, maar haar leven was nog niet in verregaande mate geïdealiseerd. Wel had ik haar wat meer aandacht en steun gegund tijdens haar leven.

In 1975 publiceerde de Franse filosoof Michel Foucault (1925 – 1984) zijn theorie over disciplineren en waarheidsmacht. In deze theorie speelt de uitsluitende en normerende werking van wetenschappelijke, categoriserende kennis een centrale rol. Met deze theorie probeert hij te laten zien hoe in onze – wat hij noemt – 'disciplinaire samenleving' mensen door middel van de wetenschappelijk gegenereerde waarheid over zichzelf ('ik ben faalangstig/verstandelijk beperkt/getraumatiseerd') gedisciplineerd worden tot nuttige en volgzaam individuen en daarmee ingevoegd in de bestaande maatschappelijke orde. Deze disciplinaire macht zorgt aldus voor een stabilisering van deze orde en daarmee ook voor een reproductie van de bestaande ongelijke machtsverhoudingen binnen die orde. Instituties als het sociaal werk, zo zegt hij, spelen daarin een belangrijke rol.

In zijn theorie zet Foucault naast het heersende 'humane' discours in maatschappelijke instituties als het sociaal werk een ander discours neer. En daar waar vanuit het heersende discours de cliënt van het sociaal werk zichtbaar wordt als een 'kwetsbare burger', verschijnt vanuit dat andere discours dezelfde cliënt als een 'uitgesloten burger'. Zo maakt Foucault de politiek-maatschappelijke dimensie zichtbaar in het 'humane' spreken van de sociaal werker en in zijn op dit spreken gebaseerde individualiserende manier van werken met cliënten.

5.2 Waarheidsmacht: een voorbeeld

Een belangrijk moment in de disciplineren van het individu is het moment dat ook het individu zelf eerst zijn *gedrag* als problematisch en vervolgens *zichzelf* als problematisch gaat ervaren. Foucault spreekt hier over disciplinaire macht als 'waarheidsmacht' ('truth-power')¹⁹ (Foucault, 1991, p.55). En de werking van waarheidsmacht verloopt in verschillende fasen: problematisering, individualisering, categorisering, normalisering. Een voorbeeld.

Meneer Nicholson vindt het in bepaalde sociale contexten regelmatig moeilijk om met mensen om te gaan. Hij heeft dan ook de neiging om bepaalde gelegenheden te vermijden. Enigszins gekker wordt

---

¹⁹ Voor de werking van wat Foucault 'waarheidsmacht' noemt, zijn het zelfonderzoek en de bekentenis belangrijk. Om dit te laten zien maak ik in hoofdstuk 4 ook gebruik van bepaalde passages uit Foucault (1984). Daarnaast gebruik ik enkele verspreide teksten van Foucault over het thema 'pastorale macht'.

hem weleens 'vermijdingsgedrag' verweten. Maar ook al ervaart hij op dit punt wel een zeker ongemak en beseft hij dat hij zich enigszins afwijkend gedraagt, hij ziet dat niet als een probleem, als iets dat 'eigenlijk' verholpen zou moeten worden²⁰. "Ach, zo gaat dat in het leven!", zegt hij tegen zichzelf en tegen anderen, "De een heeft dit, de ander heeft dat!" Mede door zijn opvoeding heeft hij geleerd om bepaalde moeilijkheden in het leven te aanvaarden.

In verband met een langdurig arbeidsconflict heeft de bedrijfsarts hem naar een psycholoog doorverwezen. Sinds een aantal maanden voert meneer Nicholson dan ook tweewekelijks een gesprek met deze psycholoog. Deze heeft op grond van de gesprekken met haar cliënt en van de bij hem afgenomen testen o.a. vastgesteld dat er bij hem sprake is van 'sociale angst'. In termen van Foucault: de psycholoog heeft hem als individu op wetenschappelijke gronden geobjectiveerd en gecategoriseerd als 'iemand met sociale angst'. En deze sociale angst, zo zegt zij, tast zijn autonomie aan en belemmert hem erg in zijn dagelijkse functioneren. Deze meneer heeft veel vertrouwen in de psycholoog en hij accepteert dan ook het gezag van haar omtrent deze waarheid over zichzelf en neemt deze op zich. Hierdoor verandert zijn zelf-ervaring, de relatie die hij met zichzelf heeft, of – zoals Foucault zegt – de manier waarop hij zichzelf constitueert tot subject. Foucault spreekt over de 'subjectivering van het individu'. En naast deze wetenschappelijke waarheidsvinding over hem biedt zijn psycholoog ook de wetenschappelijk geteste hulpmiddelen om zichzelf als sociaal angstig iemand en het daaruit voortkomende gedrag te veranderen. Terwijl de wetenschappelijk opgeleide deskundige zelf (of de sociaal werker als afgeleide van de deskundige) er intentioneel op gericht is om deze meneer te helpen, draagt hij of zij met deze werkwijze op niet-intentionele wijze bij aan diens disciplineren, aan diens invoeging in de bestaande maatschappelijke orde. En hoe oprechter de goede bedoelingen van de 'helper' zijn, des te groter is de werking van de disciplinaire macht.

Zoals blijkt uit bovenstaand voorbeeld is waarheidsmacht niet hetzelfde als wetenschappelijke deskundigheidsmacht. Dan zou deze vorm van macht immers alleen de 'objectivering' van het individu, de 'objectieve' waarheid over het individu betreffen. Bij waarheidsmacht gaat het echter om de verstrengeling van de subjectivering en de objectivering van een individu. De deskundige produceert op wetenschappelijke basis de 'objectieve' waarheid over de cliënt en produceert daarmee een bepaalde objectiviteit. En deze 'objectieve' waarheid oefent macht uit op de cliënt door het produceren van een bepaalde subjectiviteit²¹, d.w.z. hij of zij neemt deze waarheid over zichzelf op zich, constitueert zichzelf daarmee tot een bepaald subject en maakt de door de deskundige 'objectief' vastgestelde waarheid op deze manier waar. En zo komen *waarheid* en *macht*, *objectiviteit* en *subjectiviteit* tezamen.

5.3 De politiek-maatschappelijke dimensie van het handelen van de sociaal werker

De waarheidsmachttheorie verbindt het micro-niveau van het handelen van sociaal werkers met het macro-niveau van de maatschappelijke orde. Met behulp van deze theorie is het mogelijk om bepaalde *normatieve vanzelfsprekendheden* die – zo zal ik in de loop van dit onderzoek uitwerken – in het licht van sociale rechtvaardigheid van belang zijn, zichtbaar te maken. Denk bijvoorbeeld aan

---

²⁰ Nikolas Rose (1999) spreekt in dit verband over de verregaande problematisering van het alledaagse.

²¹ Nikolas Rose (1999) geeft op basis van de theorie van Foucault een gedetailleerd uitgewerkte beschrijving van 'the genealogy of subjectivity' vanuit de ontwikkeling van de psy-wetenschappen, waaronder de psychologie, als empirische wetenschappen.